

РОЗДІЛ VI. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІКИ

УДК 796.011.3-053.5

Микола Михальчук

Мелітопольський державний педагогічний університет

імені Богдана Хмельницького

ORCID ID 0009-0005-6318-1528

DOI 10.24139/2312-5993/2025.05/234-242

КОЗАЦЬКА ПЕДАГОГІКА ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНЕ ПІДґРУНТЯ ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

У статті здійснено комплексний історико-педагогічний аналіз козацької педагогіки як важливого джерела формування системи військово-патріотичного виховання в Україні. Розкрито сутність, зміст і виховний потенціал козацьких традицій, звичаїв, морально-етичних норм та освітніх практик Запорозької Січі. Обґрунтовано значення козацької педагогіки для сучасного освітнього простору в умовах викликів національній безпеці та необхідності виховання громадянина-патріота, здатного до захисту Батьківщини. Досліджено козацьку педагогіку як унікальне явище національної системи виховання, що має значний потенціал у формуванні духовного, морального та фізичного здоров'я учнів у сучасній українській школі. Розкрито історичні, філософські та педагогічні основи козацького виховання, зокрема його спрямованість на гармонійний розвиток особистості, виховання сили духу, мужності, самодисципліни, любові до Батьківщини. Підкреслено, що козацька педагогіка є цілісною системою, у якій поєднано фізичне загартування, духовно-моральне вдосконалення та громадянсько-патріотичне становлення молоді. Розкрито сутність ідей козацької педагогіки в контексті військово-патріотичного виховання. Здійснено аналіз історико-педагогічних джерел, що засвідчують, що козацька педагогіка є цілісною системою виховання захисника Батьківщини, яка поєднує в собі моральні, етичні, патріотичні, психологічні, духовні, інтелектуальні та фізичні сторони формування особистості – захисника Батьківщини. Акцентовано, що козацькі звичаї та традиції військово-патріотичного виховання спрямовані не тільки на розвиток та вдосконалення військових вмінь, але направлені ще на виховання лицарських моральних якостей, любові до Батьківщини, готовності до захисту та розбудови Батьківщини, як духовної основи захисника Батьківщини. Визначено, що впровадження козацької педагогіки в сучасну систему військово-патріотичного виховання формує зрілого, національно-свідомого, фізично підготовленого, мотивованого, активного громадянина – захисника України. Результати дослідження доводять, що козацька педагогіка має не тільки історичний досвід військово-патріотичного захисника України, але і є фундаментальною основою сучасного військово-патріотичного виховання, оскільки вона забезпечують виховання національно свідомого, морально стійкого й відповідального козака-воїна, здатного не тільки захищати та розбудовувати Батьківщину, але і передавати свій досвід молодому поколінню у дусі вірності рідній землі та народу, волі, гідності та любові до України.

Ключові слова: козацька педагогіка, військово-патріотичне виховання, Запорозька Січ, національна ідентичність, традиції, цінності.

Постановка проблеми. У сучасних умовах суспільно-політичних трансформацій та війна Російської Федерації проти України, актуалізує необхідність підготовки громадянина, здатного не лише активно протистояти агресору, а й досягти перемоги над ним. Формування такого громадянина є нагальним та стратегічно важливим завданням. У цьому контексті військово-патріотичне виховання розглядається як важливий складник цілісної системи освіти, спрямованої на виховання духовно стійкої, фізично підготовленої та морально зрілої особистості. Вагоме історико-педагогічне підґрунтя зазначеного напрямку виховання становить козацька педагогіка, яка сформувалася в умовах боротьби українського народу за свободу, незалежність і збереження національної ідентичності. Вона поєднувала в собі ідеї народної педагогіки, християнської моралі, військового вишколу та громадянського служіння, забезпечуючи цілісне виховання особистості козака як воїна, патріота й носія духовних цінностей українського народу. Звернення до виховного потенціалу козацької педагогіки дає змогу не лише глибше осмислити історичний досвід військово-патріотичного виховання, а й актуалізувати його цінності в сучасній освітній практиці. Усвідомлення педагогічних ідей та принципів козацького виховання сприяє формуванню ефективних підходів до підготовки молоді до служіння державі, розвитку її морально-вольових якостей, фізичної витривалості та національної самосвідомості.

Аналіз актуальних досліджень. Проблеми козацької педагогіки та військово-патріотичного виховання висвітлювалися у працях О. Притули, А. Коноха, Ю. Шпитальова, Ю. Мельничука, Ю. Руденка, В. Береки, І. Беха. Дослідники наголошують на ціннісному потенціалі української традиційної педагогіки, зокрема козацької, як джерела формування громадянської свідомості, моральної стійкості та готовності до служіння Батьківщині. Водночас потребує подальшого осмислення системний аналіз козацької педагогіки саме в контексті сучасного військово-патріотичного виховання.

Сучасні дослідники, вивчаючи сутність козацького виховання як систему органічного поєднання ідей народної педагогіки, українознавства, народних традицій, звичаїв, фольклористики здійснили класифікацію методів навчально-виховного процесу на теренах Козацької держави, які доцільно застосовувати і в наш час (Притула, 2024).

Учений В. Гаврилюк стверджує, що думка сучасних дослідників, систематизація методів козацького виховання ґрунтується на популярній у психологічній та педагогічній науках теорії діяльності, яка бере до уваги особливості навчання та виховання на козацьких традиціях з урахування сучасних умов: «методи формування патріотичної свідомості – розповіді, бесіди, лекції, диспути, особистий приклад тощо; методи організації практичної діяльності – педагогічні вимоги, доручення, вправи та вишколи, виховні ситуації; методи стимулювання й мотивації діяльності та поведінки – змагання, заохочення, перспективи; методи самовиховання та самопідготовки – самозобов'язання, самопереконавання, самоспостереження, самоконтроль» (Гаврилюк, 2018).

Дослідник козацько-лицарських традицій В. Голота вважає, що поглиблення і примноження козацько-лицарських традицій в сучасних умовах сприятиме нарощенню зусиль державотворчого спрямування, піднесення духовності як кожної особистості зокрема, так і всього народу, суспільства в цілому (Голота, 2011).

У своїх дослідженнях О. Поліщук наголошує на важливості виховання дітей на засадах української козацької педагогіки, що покращує якість виховання у дітей патріотичних почуттів і відданості Україні (Поліщук, 2018). Традиції козацького виховання розглядає в своїх працях Н. Кубай (Кубай, 2018). Впровадженню та можливості адаптації козацьких традицій в школі присвятив свої дослідження М. Кобиляков (Кобиляков, 2008). Актуальними, на нашу думку, є дослідження бойових традицій українського козацтва, на яких наголошує в своїх наукових дослідженнях М. Глущук (Глущук, 2013). Автор робить акцент саме на бойових традиціях, які склалися в середовищі козацтва у XVI–XVIII століттях і що більшість з них, через певні видозмінення, дійшли і до наших часів. З точки зору об'єктивності, актуальності, та глибини дослідження бойової культури козацтва, як є однією з основ козацької педагогіки є праця дослідника козацьких бойових мистецтв Т. Коляндрука «Таємниці бойових мистецтв України», де розглянуті бойові мистецтва України в контексті козацької традиції та похідних від неї (Коляндрук, 2007). Не можемо оминати і той внесок в дослідження бойової культури козацтва в ракурсі військово-патріотичного виховання, який зробила праця вчених В. Мицика, С. Плохія «Як козаки воювали», де описуються передові методи та засоби козацького ведення війни і бою (Мицик, Плохій, Стороженко, 1991).

Метою статті є теоретичне обґрунтування козацької педагогіки як історико-педагогічного підґрунтя військово-патріотичного виховання та визначення можливостей її використання в сучасній освітній практиці.

Виклад основного матеріалу. Важливим аспектом є поєднання історичного погляду з сучасним акцентуючи на можливості використання історичних здобутків народного досвіду виховання козака-воїна, захисника України та народу до умов сьогодення, особливо в умовах російської агресії. Козацька педагогіка сформувалася в умовах боротьби українського народу за свободу та незалежність у XVI–XVIII століттях. Її осередком стала Запорозька Січ – унікальне військово-політичне й культурно-освітнє утворення. Виховна система козацтва ґрунтувалася на ідеях свободи, колективізму, братерства, честі та відповідальності за долю рідної землі. Погоджуємося з твердженням вченого Ю. Руденка, який вважає, що: «Козацька філософія, ідеологія, психологія, правосвідомість, демократичний лад, незгасаюча героїчна боротьба за волю і свободу є вищими досягненнями нашого національного духу, невичерпним культурно-історичним джерелом патріотичного виховання підростаючих поколінь» (Національно-патріотичне виховання дітей і молоді засобами козацької педагогіки, 2017). На нашу думку, при зміні технологій, науково-технічних здобутків у військовій справі, соціально-політичних умов, названі Ю. Руденком фактори, кардинально не змінювалися, склавши основу виховного процесу в козацьких традиціях. Козацька педагогіка набула свого найбільшого розвитку в часи існування Запорозької Січі, а після її знищення в XVIII столітті московськими окупантами за наказом Катерини II, її методи бережно передавалися в українських таємних товариствах. Безумовно, деякі методи впроваджувалися і в офіційних школах, оскільки багато хто з нащадків козацьких родів ставав педагогом, впроваджуючи в систему педагогіки методи козацького лицарського виховання.

Сучасне відродження козацької педагогіки в Україні почалося з набуттям України державної незалежності в 1991 році. Перша концепція української козацької педагогіки була прийнята в структурі Українського козацтва в 1992 році (Українська козацька педагогіка, 1992). У концепції відзначалось, що «воно було не тільки військовим, а й соціальним, політичним, державним, педагогічним, культурно-історичним явищем. Багатогранною була діяльність козаків як звитяжних воїнів, захисників сплюндрованих прав народу,

вільнолюбивих громадян, політичних і державних Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення 38 діячів, як дбайливих господарів землі, досвідчених хліборобів, творців високого мистецтва, турботливих членів сім'ї, мудрих вихователів дітей. Багато козацьких діячів стали провідними політичними і державними постатями в історії рідного народу» (Українська козацька педагогіка, 1992). Згідно концепції, провідними ідеями козацької педагогіки з часів її заснування є виховання підростаючого покоління для боротьби за незалежність України, суверенність особистості, народовладдя, непорушність демократичних прав людини і народу (Українська козацька педагогіка, 1992). Відповідно до концепції, козацька педагогіка базується на національній свідомості та духовному світогляду народу, ідеологізації та політизації виховного процесу. Основу козацької педагогіки становили такі принципи: народність, духовність, лицарська честь, дисципліна, фізичне та моральне загартування. Виховання здійснювалося через приклад старших, участь у військових вправах, дотримання звичаїв і традицій, культ героїв та шанування православної віри. Вчений Ю. Руденко стверджує, що: «Козацька педагогіка виникла як частина народної педагогіки в її вершинному вияві, вона формувала в підростаючих поколіннях українців синівську вірність рідній землі, Батьківщині, народу, виховувала в них незламну силу духу, стійку волю і високу козацьку мораль, лицарські якості» (Руденко, 2007).

Погоджуємося з думкою Ю. Руденка щодо мети і завдань сучасної української козацької педагогіки, який наголошує що головна мета козацької педагогіки – формування в сім'ї, школі та громадському житті козака-лицаря, мужнього громадянина, захисника рідної землі з яскраво вираженою українською національною свідомістю і самосвідомістю, дійовим патріотизмом, високим рівнем духовності» (Руденко, 2007).

На Запорозькій Січі та пізніше в козацьких родах особлива увага приділялася фізичній підготовці, володінню зброєю, витривалості та спритності. Військовий вишкіл поєднувався з моральним вихованням, формуючи готовність до самопожертви, мужність і відповідальність. Таким чином, козацька педагогіка забезпечувала гармонійний розвиток особистості воїна. Такий підхід, на нашу думку є актуальним і в сучасній системі військово-патріотичного виховання. Важливими в козацькій педагогіці є духовно-моральні цінності лицарського

виховання засновані на християнських цінностях. Козак усвідомлював себе захисником віри, народу та держави. Моральні норми – справедливість, вірність присязі, побратимство – регулювали як військове, так і повсякденне життя.

На нашу думку, козацька педагогіка, її принципи мають важливе місце в системі сучасного військово-патріотичного виховання в Україні. На сьогодні козацька педагогіка є важливим ресурсом формування національно-патріотичних цінностей молоді. Її елементи використовуються у військово-патріотичних гуртках, козацьких ліцеях, курсах «Захист України», волонтерських і молодіжних рухах. Вона сприяє вихованню громадянської відповідальності та готовності до захисту держави.

Як зазначає Є. Місько, військово-патріотичне виховання є складовою національно-патріотичного виховання молоді і його метою є підготовка молоді до виконання громадянського обов'язку щодо захисту держави. Це включає: формування почуття національної гідності та гордості за свою країну; розвиток уявлення про роль Збройних Сил України у забезпеченні безпеки та суверенітету держави; створення мотивації до служби в армії, здобуття військових професій; виховання поваги до ветеранів, пам'яті про історичні події та героїв (Місько). Козацька педагогіка спрямована на формування всебічно розвиненої особистості воїна-захисника, поєднуючи фізичний, моральний, духовний та військовий компоненти виховання. Її основними цінностями були свобода, любов до Батьківщини, лицарська честь, побратимство, дисципліна та відповідальність за долю народу. Саме ці засади залишаються актуальними для сучасної системи військово-патріотичного виховання в Україні.

У сучасному освітньому просторі козацька педагогіка посідає важливе місце як джерело національно орієнтованих виховних ідей. Її елементи інтегруються у зміст навчальних дисциплін, зокрема курсу «Захист України», у діяльність військово-патріотичних гуртків, козацьких ліцеїв, молодіжних організацій, волонтерських та громадських рухів. Через звернення до козацьких традицій формується історична пам'ять, національна ідентичність та усвідомлення спадкоємності поколінь захисників України. Особливе значення козацька педагогіка має у вихованні морально-психологічної готовності молоді до служіння Батьківщині. Приклад козацького лицарства, самопожертви та вірності присязі сприяє формуванню таких якостей, як

мужність, витривалість, самодисципліна та патріотизм. У сучасних умовах ці якості є необхідними не лише для військовослужбовців, а й для кожного свідомого громадянина.

Таким чином, козацька педагогіка є не лише історичним феноменом, а й виступає дієвим духовно-ціннісним ресурсом сучасної системи військово-патріотичного виховання. Її інтеграція в освітній та виховний процес сприяє формуванню громадянської відповідальності, готовності до захисту держави та зміцненню національної безпеки України.

Висновки. Козацька педагогіка посідає важливе місце в сучасній системі військово-патріотичного виховання України як історико-педагогічне підґрунтя формування національно свідомої особистості. Її цінності та уточнені виховні ідеали відповідають сучасним суспільним викликам і потребам держави. Використання козацьких традицій у виховному процесі сприяє вихованню патріотизму, моральної стійкості та готовності молоді до захисту суверенітету й територіальної цілісності України. Козацька педагогіка є потужним історико-педагогічним підґрунтям військово-патріотичного виховання. Її цінності та принципи мають універсальний характер і залишаються актуальними в сучасній освітній системі України. Інтеграція козацьких традицій у виховний процес сприяє формуванню національно свідомої, духовно стійкої та патріотично налаштованої молоді.

ЛІТЕРАТУРА

- Гаврилюк, В. Ю. (2018). Козацьке виховання та засоби його актуалізації в умовах освітніх змін і суспільних викликів. *Народна освіта*, 3(36). URL: <https://lnk.ua/9ernlJqep> (Havryliuk, V. Yu. (2018). Cossack education and means of its actualization in the conditions of educational changes and social challenges. *Public education*, 3(36). URL: <https://lnk.ua/9ernlJqep>)
- Глушук, В. М. (2013). Бойові традиції українського козацтва XVI–XVIII ст. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки*, 10, 267–274 (Hlushuk, V. M. (2013). Combat traditions of the Ukrainian Cossacks of the 16th–18th centuries. *Scientific Journal of National Pedagogical Dragomanov University. Series 6: Historical Sciences*, 10, 267–274.
- Голота, В. Є. (2011). Козацький рух: потенціал патріотичного виховання учнівської та студентської молоді. Історія і сучасність козацтва в Україні. *Патріотичне становлення особистості: досвід, проблеми, інновації*: зб. матеріалів обласної наук.-практ. конф. (24 листопада 2011 р., м. Лисичанськ). Лисичанськ: ТОВ «Лисичанська друкарня», сс. 27–32 (Holota, V. Ye. (2011). Cossack movement: the potential of patriotic education of schoolchildren and students. History and modernity of the Cossacks in Ukraine. *Patriotic Formation of Personality: Experience, Problems, Innovations*. Proceedings of the Regional

- Scientific and Practical Conference, November 24, 2011, Lysychansk. Lysychansk: Lysychansk Printing House Ltd., pp. 27–32.).
- Кобиляков, М. (2008). Виховання учнів на козацьких традиціях. *Освіта*, 31, 4-5 (Kobyliakov, M. (2008) Educating students in Cossack traditions. *Education*, 31, 4-5).
- Коляндрук, Т. (2007). *Таємниці бойових мистецтв України*. Львів: ЛА «Піраміда» (Koliandruk, T. (2007). *Secrets of Ukrainian martial arts*. Lviv: LA «Piramida»).
- Кубай, Н. О. (2018). *Виховуємо традиціями українського козацтва: навч. посіб.* Львів: Новий Світ-2000 (Kubai, N. O. (2018). *We educate in the traditions of the Ukrainian Cossacks*. Lviv: New World-2000).
- Мицик, Ю. А., Плохій, С. М., Стороженко, І. С. (1991). *Як козаки воювали*. Дніпропетровськ: Січ (Mytsyk, Yu. A., Plokhii, S. M., Storozhenko, I. S. (1991). *How the Cossacks fought*. Dnipropetrovsk: Sich).
- Місько, Є. Д. Військово-патріотичне виховання скаладова національно-патріотичного виховання. *Всеосвіта. Захист України*. URL: <https://lnk.ua/J4PbAOQVz> (Misko, Ye. D. *Military-patriotic education is a component of national-patriotic education*. Vseosvita. Defense of Ukraine. URL: <https://lnk.ua/J4PbAOQVz>).
- Національно-патріотичне виховання дітей і молоді засобами козацької педагогіки* (2017). Інформаційно-просвітницький матеріал. Київ: ТОВ «Видавництво «ПРОМЕТЕЙ» (*National-patriotic education of children and youth using Cossack pedagogy* (2017). Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «PROMETEI»).
- Поліщук, О. (2018). Виховання дітей на засадах української козацької педагогіки. *Психолого-педагогічний супровід розвитку особистості дитини в умовах закладу дошкільної освіти і сім'ї*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Умань, 18 жовт. 2018 р.). Умань, сс. 71-74 (Polishchuk, O. (2018). Raising children on the principles of Ukrainian Cossack pedagogy. *Psychological and Pedagogical Support for the Development of a Child's Personality in the Conditions of a Preschool Education Institution and the Family*: Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (Uman, October 18, 2018). Uman, pp. 71–74.).
- Прытула, О. Л. (2024). Військове мистецтво козаків як основа військово-патріотичного виховання сучасної молоді (філософська оцінка). *Мультиверсум. Філософський альманах*, 1(179), Том 1. URL: <https://lnk.ua/zeGylKzNr> (Prytula, O. L. (2024). The military art of the Cossacks as the basis of the military-patriotic education of modern youth (philosophical assessment). *Multyversum*, 1(179), Vol 1. URL: <https://lnk.ua/zeGylKzNr>).
- Руденко, Юрій. (2007). *Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність*. Київ: МАУП (Rudenko, Yurii (2007). *Ukrainian Cossack pedagogy: origins, spiritual values, modernity*. Kyiv: MAUP).
- Українська козацька педагогіка* (1992). Концепція. Освіта (*Ukrainian Cossack Pedagogy* (1992): Concept and Education).

SUMMARY

Mykhalchuk Mykola. Cossack pedagogy as a historical-pedagogical basis of military-patriotic education.

The article carries out a comprehensive historical-pedagogical analysis of Cossack pedagogy as an important source of formation of the system of military-patriotic education in Ukraine. The essence, content and educational potential of Cossack traditions, customs, moral and ethical norms and educational practices of the Zaporozhian Sich are revealed. The significance of Cossack pedagogy for the modern educational space in the conditions of challenges to national security and the need to

educate a citizen-patriot capable of defending the Motherland is substantiated. Cossack pedagogy is studied as a unique phenomenon of the national education system, which has significant potential in the formation of the spiritual, moral and physical health of students in modern Ukrainian schools. The historical, philosophical and pedagogical foundations of Cossack education are revealed, in particular its focus on the harmonious development of the personality, the upbringing of strength of spirit, courage, self-discipline, love for the Motherland. It is emphasized that Cossack pedagogy is a holistic system that combines physical hardening, spiritual and moral improvement and civic and patriotic formation of youth. The essence of the ideas of Cossack pedagogy in the context of military and patriotic education is revealed. An analysis of historical and pedagogical sources is carried out, which indicate that Cossack pedagogy is a holistic system of educating a defender of the Fatherland, which combines moral, ethical, patriotic, psychological, spiritual, intellectual and physical aspects of the formation of a personality - a defender of the Fatherland. It is emphasized that Cossack customs and traditions of military-patriotic education are aimed not only at the development and improvement of military skills, but are also aimed at the upbringing of chivalrous moral qualities, love for the Motherland, readiness to protect and develop the Motherland, as the spiritual basis of the defender of the Motherland. It is determined that the introduction of Cossack pedagogy into the modern system of military-patriotic education forms a mature, nationally conscious, physically trained, motivated, active citizen - defender of Ukraine. The results of the study prove that Cossack pedagogy has not only the historical experience of the military-patriotic defender of Ukraine, but also is the fundamental basis of modern military-patriotic education, since it ensures the upbringing of a nationally conscious, morally stable and responsible Cossack warrior, capable not only of defending and building the Motherland, but also of passing on his experience to the younger generation in the spirit of loyalty to his native land and people, freedom, dignity and love for Ukraine.

Key words: *Cossack pedagogy, military-patriotic education, Zaporozhian Sich, national identity, traditions, values.*